

OSMANLI MALİ SAYIMLARI ÜZERİNE ARAŞTIRMA

ORD. PROF. ÖMER LÛTFİ BARKAN*
Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Mehtap Özdeğer**

The most precious possession of the Turkish archives is the great series of registers in which were entered the results of the surveys of population and taxable resources which, until the beginning of the seventeenth century, were carried out every 30 or 40 years in accordance with a long-established administrative tradition. These registers (defter-i hâkani) contain in the first instance a listing of the empire's adult male population; the entry for each person states his father's name, his legal status, the duties and privileges of his economic or social position, and the extent of his land. The registers also give much information regarding land use (arable, orchard, vineyard, rice-paddy), the numbers of mills, beehives, etc., and the estimated fiscal value of these sources of revenue. Moreover, the information contained in the registers is not confined to an agrarian inventory. There is information on the revenue from customs duties, markets, official weighing scales (with their locations, regulations and the volume of transactions effected), fisheries and mines.

1. İmparatorluğun Tümüne Ait Dönemsel ve Genel Sayımlar

Bazı ayrıntılarıyla başka yerlerde gösterdiğim gibi¹, Türk arşivlerinin en kıymetli varlığı, on yedinci yüzyılın başına kadar uzun devlet geleneğine

* Merhum Ömer Lûtfi Barkan'ın bu makalesi; "Research on the Ottoman Fiscal Surveys" başlığıyla, M.A. Cook'un editörlüğünde hazırlanan *Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of Islam to the present day* adlı kitapta 163-171 sayfalar arasında, London Oxford University Press, New York Toronto 1970 'de yayınlanmıştır.

** İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İktisat Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ "Les grands recensements de la population et du territoire de l'empire Ottoman et les registres impériaux de statistiques", *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, II, 1940; "Essai sur les données statistiques des registres de recensements dans l'Empire Ottoman aux XV ème et XVI ème siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I, 1957; *El 2*, *Daftar-i Khakanı* maddesi.

uygun olarak, her 30 ya da 40 yılda bir yapılan nüfus sayımları ve vergiye tâbi kaynakların sonuçlarının kaydedildiği büyük sayım defterleri serileridir.

Bu defterler (defter-i hâkani) ilk olarak imparatorluğun erişkin erkek nüfusunun bir listesini verir; herbir şahsın durumuna ait kayıtlar, kişinin baba ismini, yasal statüsünü, ekonomik ya da sosyal durumlarıyla ilgili olarak görevlerini, ayrıcalıklarını ve arazisinin hususiyetlerini beyan eder. Keza bu kayıtlar, toprağın kullanımına ilişkin (tarla, meyve bahçesi, üzüm bağı, pirinç tarlası), değirmenlerin, arı kovanları vs. sayılarına ve bu gelir kaynaklarının malî değer tahminlerine ilişkin ayrıntılı bilgi verir. Ayrıca defterlerde tutulan bilgi, ziraî bir envanterle sınırlı değildir. Gümrük vergileri, pazarlar, resmî tartı ölçüleri (bunların mahalleri, kaideleri ve gerçekleşen ticaret hacmi ile) balık avlama yerleri (dalyanlar) ve maden ocaklarından gelen gelirler üzerine de bilgiler vardır. Defterler imparatorluğun nüfuz sahasındaki, askerî fiefler (timar), dini vakıflar ve özel mülkiyet arasındaki gelirlerin kesin dağılımını belirlemeyi mümkün kılar. Aslında bu defterler, toprağın tasarruf tarihine ait özet bir açıklama ile herbir timarın statüsünün kaydedildiği timarlar ve öteki toprakların bir kadastro niteliğinde idiler.

Bu sayımlar imparatorluğun yönetim teşkilatıyla ilgili olarak yapılmıştır. Osmanlı sivil ve askerî memurlarının büyük çoğunluğuna, imparatorluğun merkezî hazinesinden ödeme yapılmaz, bunlara muayyen bir sahada bazı vergi gelirlerinden yararlanma hakkı tanınırdı. On altıncı yüzyılın başında timar sahiplerinin sayısı sadece 38.000 kadardı; bunlar imparatorluk gelirlerinin yarısından daha çoğunu almaktaydılar; askerî timarlara tahsis edilenlerle, yekûn timar sahiplerinin sayısı, on altıncı yüzyılda daha da artmıştır. Bu sistemin başarılı bir şekilde işleyebilmesi için imparatorluğun çeşitli gelir kaynaklarına ve bunların geçirdiği değişiklikler üzerindeki detaylı bilgilere ihtiyaç vardı. Ancak bu yolla bir timara resmen tayin edilen (defterlerde ve yararlanacak kişiye çıkarılan *berat*'da bulunan) değer ile fiilen yararlananlara ait olan gelirin miktarı arasındaki ilişkinin kontrol edilmesi mümkün olabiliyordu. Ayrıca, nüfusun arttığı ekonomik büyüme dönemlerinde, sık aralıklarla yapılan sayımlar devlet için defterlerin güncel kalmasını sağlamış ve böylece yeni gelir kaynaklarından yararlanılması mümkün olmuştur. Bununla birlikte, on yedinci yüzyılda merkezi hükümet, imparatorluğun idaresinde baş gösteren anarşinin sonucu olarak, bu sayımların etkin bir şekilde yapılmasını sağlayacak, ne yetkiye ne de arzuya sahipti. Zaten, timar sisteminin durumundaki bozukluk da bu faaliyeti gereksiz hale getirmiştir.

2. Defterlerin Korunma Durumu

Yeni bir tahririn tamamlanması üzerine, evvelki sayımların sonuçlarını ihtiva eden geçerliliğini yitirmiş defterler, *Defterhane*'nin arşivlerinde saklanırdı. Defterler genellikle, son yüzyılda özellikle bir depodan başka bir depoya taşınma esnasında kaybolmuş ya da harap olmuşlardır. Bununla beraber bu defterler, Türkiye'deki çeşitli kütüphanelerde, arşivlerde ve başka yerlerde, her şeyden önce İstanbul Başbakanlık Arşivinde, hemen hemen bin cilt kadar kalabilmiştir. Mevcut defterlerin bazıları Murad II (1422-51) ve Fatih Sultan Mehmed (1451-81) zamanına aittir; bu defterlerde kaybolmuş olan daha önceki defterlere ait referanslar bulunmaktadır. Keza, imparatorlukta yapılan en son sayımların sonuçlarını ihtiva eden defterlerin, tam bir koleksiyonu vardır. Bunlar, Venediklilerden alındığında Girit ya da yeniden fethedildiğinde Mora gibi vilayetlerde daha sonraki bir tarihte yapılan birkaç sayıma ilâveten, öncelikle Selim II (1566-74) ve Murad III (1574-95) devirlerine aittir. Bu koleksiyon şimdi, Ankara'daki Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivinde saklanmaktadır. Bu koleksiyondaki tafsilatlı (*mufassal*) defterlerin sayısı 254'dür; ciltlerin çoğunun ölçüsü 15x42 cm. ve 300 yaprak civarındadır. Bazıları, 21x58 cm. büyüklüğünde ve 7.5 cm. kalınlığında ve 6.5 kg. ağırlığındadır. Her bir vilâyet (*sancak*), bu ciltlerin ortalama olarak iki ya da üçünde yer almaktadır.

3. Hâlihazır Araştırma

Türk Tarih Kurumu, bu defterlerin tarihi önemine dikkat çeken daha önceki araştırmalarının yayınına takiben, bunların tam ölçekli bir incelemesini hazırlamamızı istedi. Bu araştırma, sağlam kalan defterlerin ayrıntılı bir katalogunu ihtiva edecektir. Aynı çalışma, sayımların yapıldığı yöntemler üzerindeki araştırmamızın sonuçları, defterlerin hazırlandıkları şekil ve onların ortaya çıkardığı paleografik problemleri sunacaktır. Araştırmada Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî ve malî olarak kendine has hususiyetlerinin, bir özeti vereceğiz ve bunun ışığında, mevcut olan çeşitli tipteki defterlerin fonksiyonlarını açıklayacağız. Kısaca bu araştırma, tüm defterlerin kullanımını kolaylaştırmada, ihtiyaç duyulan her şeyi ihtiva edecektir. Ayrıca çalışma, Muhteşem Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarına (1520-30) ait bir dönemde, defterlerde kayıtlı bulunan, ilk demografik bilgileri verecektir. Bu dönem için hemen tamamen eksiksiz olan defter serilerine dayanarak, on altıncı yüzyılın başlarında imparatorluğun ekonomik

ve sosyal yapısının çok çeşitli yönleri hakkında bir sayısal açıklama vermeye çalışacağım. Bu açıklama, grafikler ve haritalar ile izah edilecektir.

Defterlerdeki demografik veriler yönünden bu ilk araştırmaların sonuçları nelerdir? Bu veriler, bütün imparatorluğa ait bir seri tablo halinde, çok ya da daha az homojen (uniform) olarak burada düzenlenecektir. En önemli tablo örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

1) Nüfusun yaygın bir kısmına ait ilk grup, düzenli aralıklarla imparatorlukta konulmuş olan ve 'avarız olarak bilinen vergiyi ödemeye yükümlü olan hane halkını yani 'avarız haneleri'ni kapsamaktadır. Bu sınıf, vergiden muaf olmayı iddia edebilecek herhangi bir kalıtsal ya da müktesep bir imtiyazı olmayan, Osmanlı nüfusunun esas kısmını teşkil edenleri içermektedir. Nüfusun bu sınıfıyla ilgili tablolar, imparatorluğun demografisinde en önemli bilgiyi oluşturur. Bunlar, dinsel (Müslüman, Hıristiyan, Yahudi) ya da yaşam tarzı (kasabalı, köylü, göçer) olarak, imparatorluk nüfusunun oluşumunu gösterir. Üstelik bu bölümün ana hatları içinde nüfusun evlilik durumları (Müslümanlar için hane halkının başı ya da bekar; Hıristiyan ve Yahudilik halinde bir hane halkı başı, bekar ya da bir hane halkı başı olarak dul kadın) ile alt bölümlere ayrılacaktır. Bu bilgi, toplam nüfusun büyüklüğünü tahmin etmeye çalıştığımız zaman büyük bir değer taşır.

2) İkinci sınıf, şu ya da bu sebeple 'avarız ödemedeki muafiyet ayrıcalığından yararlananlardan meydana gelmektedir. Bunlar iki grup halinde tasnif edilir. a) İlki askerî ve hükümrân sınıfın temsil ettiği imparatorluğun yüksek mevki sahiplerini ihtiva etmektedir. Bunların sayılarının ve dağılımlarının incelenmesi imparatorluğun sosyal ve idarî yapısını anlamamıza çok yardım eder; bu bize tam olarak kaç askerî ve diğer timarlar ile timar sahiplerinin (za'im, sipahi) mevcut olduğunu ve sipahilerin timarın genellikle neresinde yaşadıklarını gösterir. Bu zümre, sancak beyleri (sancakların askerî ve idarî valileri), kadılar, medrese hocaları, kervan reisleri, garnizon kumandanları ve bunların emrindekileri, ayrıca bunlardan daha mütevazî durumdaki şahincileri, imparatorluk ahırlarındaki seyisleri, küçük askerî teşkilatların mensuplarını (voynuklar, yörükler, müsellemler ve Tatarlar gibi) ve devlete hizmet eden imparatorluk tebaasını içine alır. b) İkinci grup, 'avarız'dan muaf olan kişilerin uzun bir listesini oluşturur: bunlar dinî müesseselerin hizmetlileri, savaşta ya da dinî organizasyonlarda imparatorluğa hizmet ettikleri devlet fermanı ile doğrulanmış olan ünlü ailelerin mensupları; madenciler, köprüleri ve yolları bekleyip onaran boğaz

ve dağ geçitlerinin bekçileri; atlarla, mandalara ve sultanın develerine bakmakla sorumlu olanlar ve güherçile, ok, donanma için kereste ve diğer savaş malzemelerini temin edenler gibi, devlet tarafından verilen görevleri yapmaya girişen kişilerdir. Bu listeye, yaşlılık ve sakatlık sebebiyle hayatını kazanacak bir durumda olmayan ve böylece vergi ödeyemeyenleri de ilave edebiliriz. Bunlar yaşlı, kör, dilsiz, felçli ve müflis olanlardır.

Bu defterler, hane halkının veya vergi ödeyenlerin basit bir sıralaması değildir. Önce, bunların birçoğu ayrıntılı bir istatistik düşüncesiyle uygulanmışlardır ve (Mısır, Kuzey Afrika ve Hicaz haricinde) imparatorluğun tümünün sistematik bir sayımını teşkil ederler; bu sebeple demografi tarihinin bakış açısına göre değerleri çok büyüktür. İkinci olarak, defterler verimli toprakları, meyve ağaçlarını, üzüm bağlarını, değirmenleri, otlakları, arı kovanlarını ve tahmini üretim hacmi üzerinde çok sayıda veriler ile tarımsal ürünlerin tüm çeşitlerini ve bunların sağladığı gelir miktarını kapsayan, ayrıntılı bir tarımsal sayımın sonuçlarını ihtiva ederler.

4. Bir Karşılaştırma

Demografi tarihçilerinin kullanabileceği başka yerlerdeki mevcut malzemelere nispetle Osmanlı defterleri çok etkileyici bir kaynak teşkil ederler. Ortaçağ Avrupa'sı tarihçileri demografik kaynakların sadece Güney Avrupa'da on üçüncü yüzyıldan ve Kuzeyde on dördüncü yüzyıldan beri var olduğu izlenimini verirler². Bununla birlikte bu malzeme, gerçek sayımlardan çok malî ve askerî amaçlar için olağanüstü durumlarda yapılan sayımlardan çıkmıştır. Bu özellik, malzemenin kullanılmasını güçleştirmektedir. Örneğin, sayımda sadece belirli bir minimum mülkiyet miktarına sahip olanların ya da silah taşıyabilenlerin belli bir şehirde kaydedildiği ortaya çıkmıştır. Öte yandan, nüfusun büyüklük indeksi sadece hane halkı sayısı olup zaman ve mekana göre değişen çarpan değerine dayalı keyfi bir tahmin yapmamız gerekir. Üstelik, Avrupa'da feodal dönemin bölgesel açıdan parçalanmasının bir sonucu olarak, bu sayımlar, karşılaştırma için herhangi bir ölçü saptamayı güçleştirdiğinden sadece kısmi ve ayrı cinsten veriler ihtiva etmektedir. Böylece, ortaçağ Avrupa'sı için demografik malzeme bir anlamda yok değildir; mevcut olmayan şey değişmez yöntemlerle düzenli aralıklarla kullanılan ve tüm nüfusu kapsayacak şekilde geniş bölgeler üzerinde uygulanan sayımlardan çıkarılmış sonuçlardır. 1086'da İngiltere de ve 1328'de Fransa'da vuku bulan sayımlar nadir ve olağanüstüdür.

² IX e Congrès International des Sciences Historiques, Paris 1950, *Rapports*, s. 56.

Osmanlı İmparatorluğu'nun benzer malzemeleri bulmanın mümkün olmadığı bir yer olduğu varsayılabilir. İmparatorluk yerleşmiş ya da ırki bir aristokrasiye sahip değildi; beledi hizmetlerde özerkliği teşvik etmiyordu, doğumlar, ölümler ve evlilik kayıtları yönünden Katolik kilisesine benzeyen organizasyonları eksikti. Sonuç olarak imparatorluk; ailevî, beledi ya da dinî arşivlere sahip değildi. Aynı şekilde, modern zamanlarda Batı Avrupa'da geliştirilmiş bir uygulama olan demografi istatistikleri yapmanın Osmanlı İmparatorluğunun henüz ulaşmamış olduğu gelişmiş bir uygulamanın sonucu olduğu düşünülebilir; dolayısıyla nüfusun düzenli sayımlarının yapılması Osmanlı İmparatorluğu'nda beklenemezdi. Bununla birlikte unutulmamalıdır ki, istatistik ruhu modern bir Avrupa gelişmesi olsa bile, önemli ölçüde merkezleşmiş geçmişteki Doğu monarşileri de zamanlarına göre bir hayli ilerlemiş metotlarla idarî ve malî nedenlerle sık sık sayım yapmaya mecbur olmuşlardır.

Aslında aynı şekilde yapılan Osmanlı tahrir defterleri, düzenli aralıklarla tekrarlanan ve imparatorluğun geniş sahasını kapsayan nüfus sayımlarının sistematik sonuçlarını ihtiva eder. Bu veriler, imparatorluğun tüm idarî ve malî yapısının temeli olan bilgiyi sağlamayı amaçlayan gerçek istatistiklerdir.

5. On altıncı yüzyılda Osmanlı Nüfusunun Artışı

Muhteşem Süleyman'ın saltanatının ilk yılları (1520-30) ve Selim II ve Murad III'ün saltanatının ilk yılları (1566-95) için yukarıda belirtilen defterlerin oldukça eksiksiz durumdaki iki koleksiyonunu kullanarak, iki farklı dönemde imparatorluk nüfusunun istatistiki bir açıklamasını elde etmek ve söz konusu aralıkta ne gibi değişikliklerin meydana geldiğini ve özellikle nüfusun büyüme miktarını saptamak mümkündür. Ancak bu proje, henüz tamamlanmamıştır. Bu proje tamamlanıncaya kadar aşağıda 1) kentsel nüfusun büyüklüğü ve 2) imparatorluğun bazı kentleriyle ilgili bir kısım örnek sayılar veriyorum.

1) Doğal olarak bazı büyük kentlerdeki nüfus artışı, bir bütün olarak nüfusun artışının kesin bir göstergesi değildir. Her şeyden önce sosyal ve ekonomik bunalım dönemlerinde, kentleşmenin artışı ile kentler lehine bazı kırsal yerlerin boşalması söz konusu olabilir ve imparatorluğun bazı kısımlarının lehine yeniden bir nüfus dağılımı, bu tür bir sonuç çıkarmayı anlamsız ve yanıltıcı kılabilir. Ne var ki, on altıncı yüzyılda ve Osmanlı

imparatorluğundayız. Sanayileşme dönemi kentleşmesi henüz gelecektedir ve nüfus hareketi toprağa bağlı bir rejim altında sıkı bir şekilde kontrolüdür. Böylece bazı özellikleriyle bu dönemde, kent nüfusu artışının toplam nüfus artışıyla yakın ilişkili olduğu ve artışın her bir durumda (genel olarak ve kentlerde) aynı oranda olduğu varsayımı yapılabilir. Tablo 1, tipik bir şekilde bazı Osmanlı şehir ve kasabaları için bu artış miktarını göstermektedir.

TABLO 1. Çeşitli tarihlere göre başlıca şehir ve kasabalarda nüfus

Şehir ya da kasaba	1520 öncesi	1520-1530	1571-1580	1580 sonrası
İstanbul	97.956 (1478)	400.000(?) (?)	700.000(?) (?)	-
Halep	67.344 (1519)	56.881	45.331	46.365
Şam	-	57.326	-	42.779 (1595)
Bursa	-	34.930	70.686	-
Edirne	-	22.335	30.140	-
Amid	-	18.942 (1541)	31.443	-
Ankara	-	14.872	29.007	-
Atina	-	12.633	17.616	-
Tokat	17.328 (1455)	8.354	13.282	21.219 (1646)
Konya	-	6.127	15.356	-
Sivas	3.396	5.560	16.846	-
Saraybosna	-	5.632	23.485	-
Manastır	2.645	4.647	5.918	-
Üsküp	4.974	4.631	9.867	-
Sofya	-	3.899	7.848	-
12 kasaba için toplam*	-	142.562	271.494	-

* Çevirenin notu: Bu toplam, İstanbul, Halep ve Şam'ın dışındaki kasabalara göre hesaplanmıştır.

Defterlerde verilen hane halkı sayısından toplam nüfusu elde etmek için 5 çarpanı kullanılmıştır. Üstelik bazı askeri gruplar, yeniçeriler, imparatorluk sarayının hizmetlileri ve imparatorluğun köle nüfusu ayrı tutulduğundan, bu rakamları İstanbul nüfusu hususunda % 20, başka yerlerde % 10 oranında yükselttim. Bunların yalnızca varsayım olduğu ve bazı durumlarda yanıltıcı olabileceği kabul edilmelidir. Bu açıklamayla, şimdilik tablo 1'den şu sonuçları çıkarabiliriz.

a)- Günümüzde ulaştıkları büyüklüğe nispetle, on altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun kentleri ve kasabaları, İstanbul haricinde, çok küçük ölçekteki nüfus yoğunlaşmalarını temsil ediyorlardı. Bununla birlikte, tabloda gösterilen büyüklükler aynı dönemde Akdeniz'de başka yerlerde bulduklarımızla, aynı seviyededir³.

b)- Nüfusu on altıncı yüzyılda azalan Suriye şehirleri Halep ve Şam'ı bir kenarda bırakacak olursak, Osmanlı kentsel nüfusu sürekli olarak büyümüştür. Böylece, tipik bir Osmanlı kenti olan ilk başkent Bursa'nın nüfusu 1520-30 ve 1570-80 arasında iki misline çıkmıştır. Aynı şekilde, İstanbul ve iki Suriye şehri (Halep ve Şam) hariç tutulacak olursa, geri kalan on iki kent ve kasabanın tabloda verilen nüfusu ortalama % 90 artmıştır. Bu, Akdeniz'de başka yerlerde tespit edilen kentsel nüfustaki artış için bulunan % 84 sayısı ile karşılaştırılmalıdır⁴.

2) Burada seçilmiş bazı vilayetlerdeki nüfus artışını da hesaplamaya çalıştım. Elde ettiğim sonuçlar Tablo 2'de verilmektedir.

³ Venedik'in nüfusu 1509 'da 100.000 kadardı ve 1575'de sadece 175.000'e ulaştı. Aynı şekilde, 15. yüzyılın sonlarında Napoli ve Milan'ın her birinin nüfusu 100.000 kadardı, oysa, Roma, Floransa ve Bologna, Verona gibi İtalyan büyük şehirlerinde 50.000 civarında kalmış olmalıydı. Öteki kasabalarda 100.000'ni aşamadı. Bakınız. F. Braudel, *La Méditerranée et le Monte méditerranéen al' époque de Philippe II*, Paris 1949, s. 268; IX e Congres International des Sciences Historiques, Paris 1950, *Rapports*, s. 65.

⁴ Not 3'e bakınız.

TABLO 2. İki Döneme Göre Seçilmiş Vilayetlerdeki Nüfus
(A=1520-30; B=1570-80)

Vilayetler		Müslüman				Toplam	Artış %
		Yerleşik	Göçebe	Hristiyan	Yahudi		
Anadolu	A	388.397	77.268	8.511	271	474.447	41,7
	B	535.495	116.219	20.264	534	672.512	
Karaman (Konya, Akşehir, Kayseri vs.)	A	117.863	25.654	3.127	-	146.644	82,8
	B	214.952	39.617	13.448	11	268.028	
Zülkadriye (Kırşehir, Mar'aş vs.)	A	18.185	48.665	2.631	-	69.481	62,6
	B	70.368	38.497	4.163	-	113.028	
Rum-iKadim (Amasya, Tokad,Canik vs.)	A	90.839	8.672	6.551	-	106.062	79
	B	145.715	25.724	18.177	27	189.643	
Rum-iHadis (Trabzon, Kemah,Malatya vs.)	A	24.914	305	50.757	-	75.976	54
	B	58.975	160	58.146	-	117.263	
Toplam	A	640.198	160.564	71.577	271	872.610	55,9
	B	1.025.487	220.217	114.198	572	1.360.474	

Bu tablo, seçilen vilayetlerdeki nüfus artışının dik bir yükseliş gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Doğu Balkanların büyük bir kısmı (Gelibolu, Vize, Edirne, Çirmen, Silistre, Niğbolu, Vidin, Sofya, Köstendil ve Selanik sancakları) için % 71 ve Suriye için % 55 artış olduğunu hesaplamış bulunmaktaydım. Böylece Osmanlı İmparatorluğu on altıncı yüzyılda Akdeniz ülkelerinin bilinen bir özelliğini yansıtan nüfus büyümesine tam anlamıyla katılmıştır.

6. Nüfusun Dinî Bileşimi

Sayım defterlerinden tespit etmiş bulunduğumuz demografik bilgiden hareketle okuyucuya bir fikir vermek için Tablo 3’de kentsel nüfusun dinsel açıdan dağılımını veriyorum. Bu rakamlar yalnızca defterlerde kayıtlı olan hane halkı sayısı ile ilgili bulunmaktadır (Ayr. bkz. Tablo 1).

*TABLO 3. 1520-35 Arasında Başlıca Kentlerde
Nüfusun Dinî Bileşimi*

Şehir ya da Kasaba	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	Toplam
İstanbul	9.517	5.162	1.647	16.326 (1478)
Bursa	6.165	69	117	6.351
Edime	3.338	522	201	4.061
Ankara	2.399	277	28	2.704
Atina	11	2.286	-	2.297
Tokat	818	701	-	1.519
Konya	1.092	22	-	1.114
Sivas	261	750	-	1.011
Saraybosna	1.024	-	-	1.024
Manastır	640	171	34	845
Üsküp	630	200	12	842
Sofya	471	238	-	709
Selanik	1.229	989	2.645	4.863
Serez	671	357	65	1.093
Tırhala	301	343	181	825
Yenişehir	693	75	-	768
Niğbolu	468	775	-	1.343

En olmayacak yerlerde bile belirli bir Türk-Müslüman çoğunluğunun olması dikkate şayandır. Bu durum, kısmen hükümet tarafından nüfusun yeniden zorunlu olarak yerleştirilmesinden kaynaklanmış olmalıdır⁵. Aynı zamanda, bu kasabalarda yaşayan Müslümanlar, düşünüldüğü gibi sadece Osmanlıların işgalci ordusundaki görevliler ya da askerlerden oluşmadığı da dikkate değer. Bu husus kaydedilmiş kişilerin geçim durumunun beyan edildiği birkaç defterden anlaşılmaktadır. Aşağıdaki örnekler, Müslümanların kentsel ekonomiye katılım payını gösterir.

1) 1546'da yapılan bir sayıma göre, Sofya'daki 1.427 hanenin 1.171'i Müslüman, 168'i Hıristiyan, 52'si Yahudi ve 36'sı Raguzalı menşeli yabancı idi. 1.171 Müslüman hane halkından 626'sının başı (saraçlar, debbağlar, ayakkabı tamircileri, boyacılar, dokumacılar, nalbantlar, silahçılar gibi) zanaatkâr idi. Sadece 247 hane halkının başı askerler, memurlar, din adamları ya da emekli maaşı alanlardan oluşuyordu. Geri kalanı muhtemelen çiftçilerdi. 168 Hıristiyan hane reisinin 110'unu zanaatkâr ve tüccar ihtiva etmektedir; 58'ine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir.

2) Yine 1546'da Üsküp kenti, 1.004 Müslüman, 216 Hıristiyan ve 32 Yahudi haneden müteşekkildir. 1.004 Müslüman hane halkı başının 434'ü memur, asker ve din adamıydı; 14'ü yaşlı veya sakat olarak kaydedilmiştir. Geri kalanlar tamamıyla zanaatkâr ve tüccarlardan ibarettir.

3) 1454'te Yenişehir kentinde kayıtlı bulunan 355 Müslüman hane halkı başının 217'si zanaatkârdı. Aynı dönemde, Tırhala kentinde 255 Müslüman hane bunmaktaydı; bunların 121'inin hane halkı başı zanaatkâr olarak kaydedilmiştir.

4) 1478'de Selanik'te tek bir Yahudi bile yaşamıyordu. Bu dönem için sözü edilen 837 Müslüman hanenin 584'ü zanaatkâr olarak kayıtlı idi. Aksine, 282 Hıristiyan'ın meşguliyeti gösterilmemişti; bu ise bize onların sadece toprak işleyen kişiler olduğunu düşündürmektedir.

⁵ Şu makaleme bakınız, 'Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman', in *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, XI, XIII, XV, 1953.

7. 1570-90 Arasında Bereketli Hilal

Son olarak, Tablo 4 1570 ve 1590 arasında yapılan sayımlarda verildiği şekliyle, Arab vilayetlerinin nüfusunu göstermektedir. Bu sayılar hane halkı sayısına göredir.

*TABLO 4. 1570-90 Arasında
Bazı Arab Vilayetlerinin Nüfusu**

Vilayetler	Müslüman		Hıristiyan	Yahudi	Toplam
	Yerleşik	Göçer			
Halep	81.203	47.454	3.386	233	132.276
Trablus	34.316	4.698	11.768	307	51.089
Şam	86.369	4.062	7.867	2.068	100.186
Bağdat	39.379	24.619	4.035	603	68.636
Basra	13.464	6.197	-	-	19.661

* Çevirenin notu: Makale, İngilizce metinde de tablo 4 'ten sonra bitmektedir.